

hiányt szenvedtek belőlük. Jól példázta ezt pl. a közös repülőgépgyártás problémája, amikor is a németek nem tudták az ígért és szükséges precíz szerszámgepeket szállítani és ennek következtében a termelés igencsak alacsony határfokkal folyt.

Számunkra különösen érdekes volt a könyvnek a 2. magyar hadsereggel foglalkozó — nem túl terjedelmes — része. Dombrády Lóránd — a korábban megjelent publicisztikai igényű munkákkal ellentétben — véleményünk szerint első ízben ad pontos és reális képet a 2. magyar hadsereg felállítási, felszereltségi, összetételi és nemzetiségi viszonyairól. Rövid fejtegetése egyértelmű bizonyítékát adja annak, hogy ez a hadsereg a hazai lehetőségekhez képest megfelelően volt felszerelve (az más kérdés, hogy ez mire volt, lett volna elég) és pl. a hadsereg nemzetiségi összetétele pontosan tükrözte az országos arányokat.

A kötet egyik leglényegesebb gondolata, értéke a második világháborús magyar katonapolitika jellemzése. Dombrády Lóránd érthetően és jól megvilágítva mutatja be a magyar katonai vezetés, a kormánytól sok esetben szinte teljesen függetlenül folytatott politizálását, amely nemegyszer ellentétes volt, de legalábbis eltérő a hivatalos irányzattól és számos esetben zavarta is a kormányt elképzeléseinek megvalósításában. A vezérkar főnöke és a kormány elnöke között több alkalommal került sor éles nézeteltérésekre (gondoljunk csak a Werth—Teleki, vagy a Szombathelyi—Kállay ellentétre), amelyek zöme abból adódott, hogy a ka-

tonák a kormány tudta és beleegyezése nélkül különböző ajánlatokat, felajánlásokat juttattak el a német katonai felsővezetéshez, megfelelő ellenszolgáltatások igénylése nélkül. A hadsereg háborús szereplésének a megítélése is alapvető problémát okozott a felsőszintű katonai és politikai vezetés között. A katonai vezetés mindig a háborúban való aktívabb részvétel mellett kardoskodott — főleg 1943 januárja előtt —, míg a politikai vezetés többek között a hadsereg intaktóságának a megőrzését tartotta egyik leglényegesebb dolognak, számolva azzal a ténnyel, hogy egy erős, érintetlen hadsereg döntően befolyásolhatja a háború — bármilyetén történő — befejezése utáni események alakulását. Hogy a magyar katonai vezetés a kormánytól szinte teljesen független, „önálló” politikát folytatott, annak része volt a Kállay-kormány kudarcot vallott kiugrási tapogatózásaiban éppúgy, mint 1944. október 15-e sikertelenségében.

Végezetül, összefoglalás gyanánt, nyugodt szívvel állapíthatjuk meg: alapos, a magyar gazdaság és a hadiipar minden területére kiterjedő elemző monográfiával gyarapodott a magyar történetírás második világháborút tárgyaló irodalma. Egy olyan hiánypótló, hézagot kitöltő munkával lettünk gazdagabbak, amelynek ismerete közelebb viheti az olvasót Magyarországon második világháborús szerepének a megértéséhez és biztos kiindulási alap lehet az e témával foglalkozó szakemberek számára pontos adataival, tényszerű megállapításaival.

Szakály Sándor

ÁCS TIBOR

TUDÓS ÉS KATONA

Kiss Károly élete és hadtudományi munkássága (1793—1866)

(Zrínyi Katonai Könyv- és Lapkiadó, Budapest, 1982. 148 o.)

Haladó hagyományainknak az ötvenes évek elején megindított feltárását az akkor uralkodott, kötelezően előírt dogmatikus szemlélet nagy mértékben leszűkítette, erősen formálissá tette. E hagyományok között az 1948—49. évi polgári forradalom és nemzeti szabadságharc kiemelt helyet kapott ugyan, szereplői közül azonban csak a legjelentősebbek egy részének tevékenységét tártuk fel; a forradalmat megelőző és részben előkészítő

reformkor katonai vonatkozásairól és szereplőiről pedig szó sem esett.

Katonai hagyományainknak a hatvanas évektől mindinkább bővülő, szélességi és mélységi kutatása számos olyan személyiség életével és tevékenységével ismert meg bennünket, akiknek neve eddig jóformán csak szakkönyvekben fordult elő, munkásságukról legfeljebb hézagos, hiányos ismereteink voltak. Közéjük tartozik Kiss Károly, a magyar hadtörténeti—

hadtudományi irodalom egyik megteremtője, aki 32 éves korától kezdve írt tudományos munkákat, 38 évesen a Magyar Tudós Társaság levelező tagja lett, 47 évesen pedig a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagjává választották. 1837-ben a katonaságtól századosi rangban nyugdíjazták; 1848-ban előbb szolgálatonkívüli századosként tevékenykedett a fővárosi nemzetőrségben, aztán nemzetőr őrnagy lett, s a szabadságharc végén honvéd ezredesi rangban a honvéd katonai nevelőintézetek főnökének tisztét töltötte be. Hadifogságba esett, az aradi hadbírósg tíz évi várfofságra ítélte, de nyolc hónap múltán amnesztiával szabadult. Így visszatérhetett tudományos munkásságához, melyet szinte haláláig végzett.

Kiss Károly — a XIX. század körülményei között nem rövid — életét, kerek négy évtizeden át folytatott tudományos munkásságát tárja elénk Ács Tibor könyve. Rövid, a témát megjelölő, Kiss Károly munkásságát méltató bevezetés után három fejezetben ismerteti hőségének életét, pályafutását; katonai nyelvjújtó és hadi műszótár alkotó tevékenységét; legvégül hadtörténeti—hadtudományos munkásságát.

A jómódú, polgárosodó nemesi családból származó Kiss néhány héttel 16. életének betöltése után, az iskolapadból állt be katonának: kadét lett az ekkor báró Weidenfeld Károly Fülöp altábornagy tulajdonában levő 37. magyar gyalogezredben. Jóllehet Kiss szolgálati lapján (l. hasonmásban 15. o., magyar fordításban 14. o.) báró Máriássy neve szerepel, az ezred ekkor még Weidenfeld nevével viselte, mivel Máriássy András altábornagy csak 1813-ban lett tulajdonosa.

A katonai pályán Kiss eleinte lassan haladt: 1813 februárjában lett tizedes, ennek az évnak a végén zászlós 1815 októberében alhadnagy. E rendfokozatot csaknem 14 éven át viselte, főhadnagy csak 1829 márciusában lett. 1833 februárjában aztán alszázadosi, végül 1835. március 16-án századosi rangot kapott, egyúttal századparancsnoki beosztást, Lembergben. Tízévi magyarországi tartózkodás után „Az áthelyezés a cs. kir. katonai vezetés tudatos törekvése volt, eltávolítván ezzel Kisst a hazai politikai, tudományos és irodalmi életből”.

Századparancsnoki kinevezésekor Kiss már tíz év óta foglalkozott tudományos tevékenységgel. 1818-ban egy másik alhadnaggal, Szontagh Gusztávval, aki később filozófusként vált ismertté, engedélyt kért és kapott, hogy az ezred legénységét a Bell—Lancaster-rendszer segítségével magyar nyelven oktassák. A két alhadnagy azt is elhatározta, „hogy

a haza és a haladás ügyének szolgálatában bekapcsolódnak az új lendületet vett magyar irodalmi és tudományos életbe”.

Saját bevallása szerint Kiss 1813-tól írt dalokat, később politikai értekezéseket. 1823-mal kezdődően sorra jelentek meg különféle szépirodalmi művei, versei, elbeszélései. 1825-ben tette közzé első hadtörténeti tárgyú tanulmányát, 1828-ban pedig a hadtudománnyal való foglalkozás és a haza fegyveres szolgálatának fontosságát fejtegette.

Ilyen előzmények után lett 1831. február 17-én a Magyar Tudós Társaság levelező tagja, elsőként a hivatásos katonatisztek közül. A hadsereghez való tartozása, külföldön teljesített szolgálata, mindezekelőtt azonban előjáróinak vele szembeni eljárása miatt végül is választásra kényszerült: nyugállományba helyezését kérte, betegségre hivatkozva. 1837. május 15-i hatállyal nyugállományú tiszt lett, s egy hét múlva már Pest-Budára érkezve, bekapcsolódott a tudományos és a politikai életbe. Különböző tisztségeket kapott, barátságba került — többek között — a Kossuth-családdal.

„Az idős Kiss Károly életének legkiemelkedőbb szakasza 1848 márciusa és 1849 augusztusa között játszódik le.” Március elején akadémiai előadást tartott „Hadi ügyünk korszerű átalakulásáról”, egyidejűleg Kossuthnak írt levelében ismertette álláspontját a honvédelemről, hangsúlyozva: „a külső ellenség ellen jól rendezett állandó katona kell”.

Néhány nappal később megkezdte a pesti nemzetőrség kiképzését; áprilisban az Országos Nemzetőrségi Haditanácsban a politikai ügyek előadója, június 9-étől a politikai osztály vezetője lett, június 19-étől őrnagy rangban. Szeptember 22-én előléptették alezredessé, október 23-án áttették a honvédsereghez. Ekkor már nemcsak a nemzetőrség, hanem az egész honvédség ügyeivel foglalkozott: november elején javasolta hadmegyék létrehozását, az új zászlóaljok szervezésének elősegítésére.

Kiss 1849 januárjában a kormánnyal együtt Debrecenbe ment, itt a hadügyminisztérium nemzetőrségi osztályának főnökeként dolgozott, egyidejűleg vezette a katonanevelési osztályt is. Május 10-én léptették elő ezredessé. 1849 tavaszi állásfoglalásáról Ács ezt írja: „nem a rendfokozat miatt szolgálta a forradalom ügyét, hanem hazaszeretetből és meggyőződésből”. A Függetlenségi Nyilatkozattal ugyan „nem értett teljes mértékben egyet”, de mindvégig lelkiismeretesen dolgozott. Világosnál esett fogságba; börtönéből 1850. július 9-én szabadult.

Közel 16 tevékeny év következett ezután. 1851. március 17-én már előadást

tartott az Akadémián, — az utolsó ilyen szereplésére 1862-ben került sor. Hadtörténeti értekezéseket, fordításokat készített, rendszeresen elvégezte akadémikus tisztéből adódó feladatait, amíg egészségi állapota engedte.

Ács Tibor könyvének II., terjedelmében legkisebb fejezete Kiss Károly „katonai nyelvújítói és hadi műszótár-alkotói tevékenységé”-vel foglalkozik. Kiss már 1829-ben tervezte „eszmertető szótár” kiadását „a hadi-tisztségek nevékről, és a haditudományban előforduló mesterszavakról”. Az 1832-ben kapott megbízás alapján a következő évben adta be mintegy 1750 kifejezést tartalmazó munkáját, amely mindmáig kéziratban maradt. Ennek a szókészletnek mintegy a harmadát újonnan alkotta.

1838-ban az Akadémia megbízta, hogy másik két levelező taggal hadi műszótárt készítsen. Több évi munka, különféle nehézségek, a munkát eredetileg irányító Tanárky Sándor betegsége, majd halála után 1843 márciusában jelent meg a „Hadi Műszótár. Magyar—németül és német—magyarul”. A kis kötet első része 3534, a második 3851 katonai kifejezést tartalmaz.

A következő években Kiss folytatta szótárszerkesztői tevékenységét egyéb tudományos tevékenysége mellett. 1847 júniusában megjelentette a „Nemes szabad kir. Buda fővárosa, polgár hada gyakorlatainál divatozó vezér szavak” című, magyar és német nyelvű munkáját. Kifejezéseinek jelentős részét egy év múltán a szabadságharc honvédseregében használták, így a katonai nyelvbe kerülve, egy részük általánossá vált. Ilyen szó a honvédelem, a honvédsereg, a nemzetőr, úgyszintén a napiparancs, a békekötés, — és lehetne hosszan folytatni a felsorolást. Alkotott továbbá számos „parancsszót” vagy „vezérszót”, így tőle származik a vigyázz, a pihenj, az igazodj szavunk is.

Kiss nyelvújító, katonai szakszó alkotó tevékenysége még ma sem ismert eléggé, ez ideig nem kapott kellő méltatást. Teljes joggal írja Ács Tibor: „... a Kiss alkotta szép számú és ma is használatos katonai műszavak a nyelvi szótárakban alig szerepelnek vagy megalkotásukat másnak tulajdonítják”.

Ács munkájának utolsó fejezete Kiss hadtudományi és hadtörténeti munkásságával foglalkozik. Ilyen munkái nem érik ugyan el a korabeli európai, francia és német szerzők színvonalát, mégis tény, hogy a XIX. század első felében „írásaival és tudományszervező tevékenységével... kiemelkedő és vezető szerepet játszott”.

Részben idegen nyelven megjelent

munkákat fordított és jelentetett meg, részben önálló dolgozatokat írt, a magyar és az egyetemes hadtörténelem tárgyköréből, beleértve százhusz magyar katona életrajzát is. Ez utóbbi munkája tíz folytatásban jelent meg a Tudományos Gyűjteményben. Ismételen foglalkozott a francia forradalom háborúival, és természetesen Napóleon tevékenységével, jelentőségével. 1840. december 14-én tartotta meg székfoglaló felolvasását: „Mi okozta a francia köztársaság harczenyereségeit? Győzedelmeinek mi adott oly hatalmas befolyású sikert?” A francia forradalom hadügyének vizsgálata, állapítja meg Ács Tibor, „egyértelmű haladó polgári tudományos és politikai állásfoglalás volt”.

Írói és fordítói, továbbá előadói tevékenysége mellett Kiss rendszeresen készített bibliográfiákat, javaslatokat tett hazai és külföldi szerzők műveinek kiadására, ismételen foglalkozott a magyar hadügy átalakításával, korszerűsítésével. A szabadságharc idején — hivatali munkája mellett — szabályzatokat készített és szerkesztett.

1850-től kezdve folytatta hadtörténet-írói és műfordítói tevékenységét. 1851-ben előadást tartott az Akadémián „A hadi történelmi írás elméletéről”, mely öt évvel később „A hadi történet” címmel az Új Magyar Múzeumban jelent meg nyomtatásban. Több előadás és értekezés, továbbá fordítás után utolsó munkája egy bírálat volt, Asbóth Lajos volt honvédezredesnek a francia hadseregéről írt dolgozatáról.

Ács Tibor összefoglaló értékelése:

„Kiss Károly hadtudományi és hadtörténeti munkássága elismerésre és megőrzésre méltó, írásaiban számos, a ma számára is hasznosítható értékes hadtudományi gondolatot és követendő módszert találunk.”

Az eddigiekből logikusan következik, hogy helyeselni kell Ács Tibor témaválasztását, és lényegében egyet kell érteni választott témája kidolgozásának módjával, beleértve a szerkezeti megoldást is. Munkájának elolvasása után azonban hiányérzet marad bennünk, Kiss életének éppen a szerző által is „legkiemelkedőbb”-nek minősített szakaszát, 1848—49. évi tevékenységét illetően. Ez a szakasz, benne elsősorban Kissnek az Országos Nemzetőrségi Haditanácsban, majd a hadügyminisztériumban végzett munkája — a fennmaradt gazdag levéltári anyag bizonyosága alapján is — mindenképpen külön fejezetben való tárgyalást igényelt volna.

Másik megjegyzésem Kiss hadtudományos-hadtörténeti munkásságának Ács Tibor általi bemutatására és értékelésére

vonatkozik. A munka alcíméből, bevezetéséből, nemkülönben III. fejezetének címéből kitetszőleg Ács Tibor őt mindekelőtt hadtudósnak tekinti, így kívánja bemutatni. Igaz, a hadtudomány felől kiindulva, a hadtörténet, a hadtörténetírás ennek része. Véleményem szerint Kiss elsősorban hadtörténelemmel foglalkozott, s e tevékenysége során, tanulmányai, fordításai, és jelentős hadtörténetírói alkotásai során — de éppen ezekből kiindulva, ezek alapján — eljutott a hadtudományhoz, művelte is ezt. Ezért határozottabban, egyértelműbben kellett volna megfogalmazni azt a tényt, hogy Kiss a XIX. század első felében lényegében nem létező magyar hadtudomány megteremtésére tett bizonyos kezdeti lépéseket, hadtörténeti munkáival, fordítá-

saival, több hadtudományi írásával hozzárult a magyar hadtudomány kialakulásához.

Végül szóvá lehetne tenni bizonyos fogalmazási vagy fordítási pontatlanságokat, olyan elírásokat, mint az, hogy az említett Asbóth Lajosról tévesen az áll, hogy honvéd tábornok volt, de ezek helyett inkább egy javaslatot fogalmaznék meg. Egyetértve Ács Tibor idézett végső értékelésével, mindenképpen hasznos lenne, meglevő igényt elégítene ki, ha Kiss Károly életének és munkásságának megismerése után az e könyvet gondozó Zrínyi Katonai Könyv- és Lapkiadó közreadná Kiss Károly ma szinte hozzáférhetetlen legfontosabb munkáit.

Borus József

OKKUPATION, RAUB, VERNICHTUNG

Dokumente zur Besatzungspolitik der faschistischen Wehrmacht auf sowjetischem Territorium 1941 bis 1944

(Militärverlag der Deutschen Demokratischen Republik, Berlin, 1980. 432 o.)

A hitleri Németországnak a Szovjetunió elleni hódító háborúja egyben egy kapitalista hatalomnak a létező szocializmus elleni háborúja is volt. Az ismertetett könyv 170 megrázó dokumentuma az elfoglalt szovjet területeken bevezetett német katonai közigazgatás működését mutatja be, amely közvetlen feladat rangjára emelte a szocialista állami és társadalmi rend megsemmisítését, ezzel párhuzamosan a gyarmatként kezelt szovjet területek gazdasági kifosztását, a lakosság kényszermunkára fogását vagy kiirtását. Íme néhány részlet a bizonyító erejű eredeti dokumentumokból:

A német hadsereg főparancsnokságának 1941. július 25-i parancsából a megszállt területek lakosságával szembeni bánásmódról: „...Gondolkodásmódjuk és magatartásuk alapján veszélyesnek tűnő gyanús elemeket át kell adni a biztonsági szolgálat különítményeinek...”

A XXX. német hadtest egyik alakulatának Kolyma helységben, 1941. augusztus 2-án 15.15—19.00 közötti akciójáról szóló beszámolójából: „...Összesen 400 személyt tartóztattunk le... A 400 személyből 98 bizonyíthatóan a Kommunista Párta tagja volt. ...Az előbbi 98 személyt újból kihallgatás után Prast SS százados parancsára a helységen kívül agyonlőttük...”

A XXXIII. német hadtest munkaerőt és igavonó állatokat szerző, 1943. június 3-i akcióját elrendelő parancsából: „...05.00-kor rajtaütésszerűen a terület minden helységét megszállni különítményekkel... Minden 14—50 életév közötti férfit, minden 14—45 év közötti nőt azonnal és kivétel nélkül összeszedni... Minden helységben 20 gyerekre egy tehén marad...”

A csernyigovi kerület biztonsági szolgálata parancsnokának 1943. március 19-i, a polgári lakossággal szemben terrorakciókkal kapcsolatos utasításából: „... Minden mezőgazdaszt agyonlőni. Minden gyereket agyonlőni. Minden falvat maradtalanul felégetni...”

Néhány évvel ezelőtt a „Holocaust” képei megdöbentették Nyugat-Németország lakosságát. A fiatalok alig tudtak valamit apáikról, nagyapáikról, a hetvenes években megélénkülő, a náci időköt ismertető híradás pedig inkább leplezte, mint bemutatta a valóságot. Az idősebbek milliói hallgattak arról, hogy valamikor, tisztos polgárokként, felrúgták a „tisztos” polgári társadalom törvényeit és erkölcsi normáit, s helyükbe saját alviláguk, a tolvajok, kerítők, rablógyilkosok, orgazdák erkölcsi értékrendszerét emelték törvényé. Ezek az önmagukat megkülönböztető, felsőbbrendű „állampolgárok” osztozkodhattak az alacsony-